

ПРЕВІРОЧНО-ФІЛЬТРАЦІЙНІ ПУНКТИ НКВС СРСР ДЛЯ «ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ» НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У 1944 РОЦІ

У завершальний період Другої світової війни в прикордонній зоні Української РСР була організована та діяла ціла мережа установ репатріації «переміщених осіб». Одними з перших з'явилися так звані перевірконо-фільтраційні пункти (ПФП), що перебували в оперативному підпорядкуванні НКВС СРСР, а в питаннях повсякденної роботи з репатріантами були підзвітні відповідним урядовим структурам республіки. Регіонами дислокації таких установ стали західні та південно-західні області Української РСР.

Питання щодо передумов і причин створення репатріаційних органів у СРСР на

завершальному етапі Другої світової війни знайшло певне висвітлення та оцінку в пострадянській історіографії 90-х років ХХ – початку ХХІ століття. Причини організації перевірконо-фільтраційних пунктів більшість дослідників убачають не стільки в необхідності транзиту репатріантів через державний кордон СРСР, скільки у важливості їх політичної та ідеологічної фільтрації [8, 10, 14, 9, 7, 11, 13].

У цій статті зроблено спробу аналізу особливостей організації та функціонування перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС на території західних і південно-за-

хідних областей України на початку розбудови системи радянських репатріаційних органів восени та взимку 1944 року. Відповідно розглянуто особливості створення та розбудови цих режимних установ у регіоні, основні демографічно-статистичні показники діяльності. В основі джерельної бази роботи – архівні документи Відділу у справах репатріації радянських громадян РНК УРСР із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Початок організації ПФП НКВС, як і всієї системи органів репатріації, було покладено 24 серпня 1944 року постановою ДКО СРСР № 6457-сс «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за лінією кордону між СРСР і Польщею» [2, арк. 5]. Рішенням

Державного Комітету Оборони організацію перевірко-фільтраційних пунктів було покладено на НКВС СРСР. Місцем розташування ПФП були визначені прикордонні залізничні станції на території західних областей Білоруської РСР, а також західних і південно-західних областей України.

Справа організації ПФП НКВС увійшла в практичну площину діяльності відомства вже на початку вересня 1944 року. Зокрема, в Українській РСР шість таких пунктів передбачалося розмістити на території трьох західних областей. Місцем їх дислокації стали прикордонні міста – Володимир-Волинський і Любомль (Волинська область), Рава-Руська та Яворів (Львівська область), Мостиська і Хирів (Дрогобицька область). Згідно з рішенням НКВС СРСР, ці пункти мали розпочати роботу вже 4 вересня 1944 року [1, арк. 1].

Таблиця 1

Дислокація перевірко-фільтраційних пунктів НКВС СРСР на території Української РСР станом на 1 листопада 1944 року [2, арк. 5-7зв., 9-12; 6, прим. 78, арк. 1-1зв.]

№ пп	Місце дислокації	Ліміт (осіб)	Дата організації	Початок роботи
1.	м. Володимир-Волинський, Волинська обл.	3000	28.08. 1944	15.09. 1944
2.	сmt. Любомль, Волинська обл.	3000	28.08. 1944	16.09. 1944
3.	м. Рава-Руська, Львівська обл.	3000	28.08. 1944	12.09. 1944
4.	сmt. Яворів, Львівська обл.	3000	28.08. 1944	16.09. 1944
5.	сmt. Хирів, Дрогобицька обл.	3000	28.08. 1944	10.09. 1944
6.	сmt. Мостиськ, Дрогобицька обл.	3000	28.08. 1944	8.09. 1944

ПФП НКВС на території Української РСР розміщувалися у прикордонній зоні на відстані кількох десятків кіломет-

рів від лінії державного кордону СРСР, на залізничних шляхах, що вели з Польщі і Румунії до України. Виняток становили

лише пункти у Володимирі-Волинському та Яворові, які не мали прямого залізничного сполучення із закордонням.

В умовах спричиненої війною розрухи, браку придатних приміщень і найнеобхіднішого обладнання керівництво пунктів ладне було використати для утримання контингенту будь-які, навіть малоприспособовані, приміщення. У доповідній записці, надісланій на ім'я голови РНК УРСР М.С. Хрущова 18 вересня 1944 року, нарком внутрішніх справ республіки В.С. Рясной повідомляв: «У Мостиську перевірконо-фільтраційний пункт займає житловий будинок казарменого типу, здатний вмістити до 2500 осіб, який міститься на центральній вулиці в зоні розташування НКВС і НКДБ [...] У Хирові для перевірконо-фільтраційного пункту відведені приміщення колишнього жіночого монастиря, які до війни займали військові частини. Приміщення загалом приспособовані для житла, обладнані ліжками та нарами і здатні вмістити понад 10000 осіб [...] У Раві-Руській перевірконо-фільтраційний пункт займає два цілком відповідних вимогам пункту будинки, місткістю до 1500 осіб [...] У Володимирі-Волинському для перевірконо-фільтраційного пункту відведено будинок казарменого типу на 3000 осіб, що має 42 кімнати і розташований на території військового містечка [...] У Любомлі – виділено за рахунок житлового фонду 5 будинків на 56 кімнат, здатні повністю прийняти та розмістити 3000 осіб [...]» [2, арк. 5зв.-7].

Цей документ дозволяє скласти уявлення і про перші конкретні кроки на шляху організації мережі ПФП НКВС у західних областях України: «Начальники перевірконо-фільтраційних пунктів, призначені НКВС СРСР, прибули на ввірені їм пункти та спільно з начальниками НКВС у Львівській, Дрогобицькій і Волинській областях із перших чисел вересня цього року приступили до організації пунктів. Разом із ними прибули голови фільтраційних комісій і частина працівників пунктів. Решта

працівників продовжують ще прибувати [...]» [2, арк. 5]. Як видно з Таблиці 1, найпершим 8 вересня 1944 року розпочав приймати контингент ПФП у Мостиську (Львівська обл.) На пункт у Хирові (Дрогобицька обл.) перші репатріанти надійшли 10 вересня. Рава-Руський перевірконо-фільтраційний пункт почав фільтрацію «переміщених осіб» 12 вересня, а Володимир-Волинський, Любомльський і Яворівський прийняли поверненців на перевірку 15–16 вересня 1944 року [2, арк. 5зв., 6зв., 9-9зв.].

До матеріально-побутових негараздів у початковий період функціонування ПФП додавалися і кадрові проблеми. Мізерна заробітна плата, відсутність довгострокової перспективи праці, можливостей кар'єрного зростання не надто приваблювали, а тому «кадровий» голод був явищем доволі характерним для перевірконо-фільтраційних пунктів. Якщо співробітників НКВС направляли на роботу до ПФП у наказовому порядку, а відтак ця квота у штатному розкладі пунктів зазвичай була укомплектована, то цивільні особи не надто бажали зв'язувати себе такою працею. Особливо це стосувалося фахівців медичної галузі – лікарів і фельдшерів. Так, ще через місяць від початку прийому перших репатріантів на ПФП Володимира-Волинського, у штаті цього пункту залишалися вакантними посади начальника санітарного ізолятора і лікаря [3, арк. 51].

Незважаючи на побутову необлаштованість, матеріальну скруту і гостру нестачу найнеобхіднішого, ПФП ще в ході організаційного періоду розпочали прийом, перевірку і розподіл репатріантів. Наприклад, ПФП Любомля з 16 вересня до 10 жовтня 1944 року здійснив перевірку 342 осіб. У зв'язку з цим начальник пункту писав до Києва: «Прийом і відправлення радянських громадян, які проходять через пункт, відбувається організовано: на пункт доправляються військовими частинами, а відправляються силами пункту з вузлової залізничної станції Ковель. Спеціальних вагонів для

перевезення спецконтингенту на місяця ст. Любомль не надає, при цьому посилаючись на те, що немає дозволу управління залізниці [...]. Підготовкою до зимових перевезень контингенту ні станція Любомль, ні управління залізниці не опікуються. Випадків пропуску неоформлених і таких, які не пройшли фільтрацію, радянських громадян [...] не було, проте були до закриття кордону і трапляються тепер – за наявності прикордонної охорони – випадки проникнення радянських громадян через кордон повз фільтраційний пункт» [3, арк. 28-28зв]. За домовленістю з військовим комендантом та адміністрацією станції Володимир-Волинський, у вересні–жовтні 1944 року здійснював відправлення перевіреного контингенту місцевий ПФП. «У зв'язку з незначним надходженням на фільтраційний пункт, – писав до Раднаркому Української РСР його очільник, полковник Курпас, – масової організації відправки не вимагається, а відправка окремих громадян відбувається без затримки [...]. Створені на ПФП умови не дозволяють контингенту піти з пункту не перевіреним [...]. ПФП загалом підготовлений до щоденного прийому 350 радянських громадян» [3, арк. 51зв-52зв].

Як свідчать документи, факти уникнення «поверненнями» перевірки у фільтраційних комісіях на початковому етапі репатріації були не такими вже й поодинокими. Наприклад, доповідаючи 4 грудня 1944 року про результати перевірки прийому та облаштування репатріантів Полтавщини, референт відділу у справах репатріації радянських громадян при РНК УРСР А.І. Васюхо писала: «Розмовляючи із дівчатами, які прибули із Перемишля – Зінаїдою Скворцовою і Марією Квітка – я встановила, що багато [репатріантів] прибуває з допомогою військових частин не побувавши на фільтраційному пункті, а харчуванням і грішми також забезпечувалися військовими [...]» [4, арк. 37].

Доступний для вивчення комплекс документів – листування і доповідні записки

керівників пунктів, щомісячна звітність, матеріали перевірок ПФП чиновниками відділу у справах репатріації радянських громадян РНК УРСР дають можливість встановити динаміку фільтрації «переміщених осіб» у перші місяці функціонування цих режимних установ, здійснити аналіз цього контингенту за низкою суттєвих ознак: статтю, віком, етнічною приналежністю репатріантів, місцем проживання, результатами фільтрації. Водночас можливо простежити статистику фільтрації тих категорій осіб, що за класифікацією НКВС належали до так званого «спецконтингенту» – колишніх військовополонених, етнічних німців, кримських татар, народів Кавказу.

Не остаточні, та через брак системності й відверту плутанину в збереженій звітності далеко не повні статистичні відомості про діяльність ПФП у вересні–грудні 1944 року подано у таблицях.

Узагальнені в таблицях статистичні дані про результати діяльності перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС СРСР на території України восени–взимку 1944 року засвідчують досить цікаві та об'єктивно закономірні тенденції. Звертає на себе увагу порівняно незначна кількість відфільтрованого майже за чотири місяці контингенту «переміщених осіб» на ПФП західних областей. Упродовж вересня–грудня 1944 року на шести із них (Володимир-Волинський, Любомль, Яворів, Рава-Руська, Хирів, Мостиська) перевірку пройшли всього близько 3.500 осіб [2, арк. 9-12, 26, 51зв-52, 70-80]. Разом з тим лише за місяць функціонування ПФП у Болграді (Ізмаїльська обл.) – із середини жовтня до 20 листопада 1944 року – фільтрацію пройшло 3.696 «переміщених осіб» [3, арк. 72]. Такий відчутний дисбаланс у надходженні контингенту на ПФП пояснюється прямою залежністю цього показника від інтенсивності наступальних дій Червоної Армії на різних ділянках фронту в досліджуваний період. У другій половині 1944 року найвагоміші військово-стратегічні успіхи радянські війська здобу-

**Результати фільтрації за окремими показникам контингентів
ПФП НКВС СРСР на території Української РСР
у вересні–грудні 1944 року [2, арк. 70-80; 5, арк. 2]**

№ пп	Дислокація ПФП	Надійшло контингенту				Профільтровано контингенту				Примітка
		Всього	Із них:			Всього	Із них направлено:			
			Чоловіки	Жінки	Діти		До місць проживання	До Червоної Армії	До спецзаборів НКВС	
1.	Володимир-Волинський	171	56	77	38	171	154	8	9	6.12. 44
2.	Любомль	342	—	—	—	269	251	16	2	10.10. 44
3.	Рава-Руська	305	128	110	67	174	141	—	—	10.10. 44
4.	Яворів	733	223	237	237	733	712	12	9	15.12. 44
5.	Мостиська	1508	509	533	464	1508	1475	7	26	20.12. 44
6.	Хирів	732	259	248	225	732	651	38	43	10.12. 44
7.	Болград	7452	5538	1366	548	7452	6280	680	317	20.12. 44
8.	Чернівці ¹	258	225	27	6	258	88	60	106	31.12. 44
Всього		11501	6938	2598	1585	11337	9752	821	512	

Примітки:

1. Із контингенту, відфільтрованого в період з 1 до 31 грудня 1944 року на Чернівецькому ПФП, одна особа передана до УНКВС Чернівецької області, а троє репатріантів втекли.

2. За даними іншої довідки НКВС УРСР, станом на 1 січня 1945 року у сімох перевірконо-фільтраційних пунктах республіки (окрім ліквідованого ПФП Любомля) було прийнято, профільтровано й направлено до місць проживання 11.822 особи (Див.: ЦДАВО України. – Ф. Р-2, Оп. 7, Од. зб. 3025. – Арк. 16.)

ли саме на південно-західному його фасі, у зоні державного кордону з Румунією. Це й зумовило порівняно інтенсивну транскордонну міграцію у Південній Бессарабії. Що стосується західних областей УРСР, то тут наступ Червоної Армії досяг лінії державного кордону лише у жовтні–листопаді 1944 року, а щільність німецької оборони в цьому регіоні була куди більшою. Відповідно рух «переміщених осіб» через ПФП Волинської, Львівської та Дрогобицької областей не міг бути інтенсивнішим.

Аналіз статево-вікового складу репатріантів, які у вересні–жовтні 1944 року почали надходити на ПФП в українській зоні західного кордону СРСР, засвідчує відносний баланс чоловіків і жінок при незначному переважанні жінок. На нашу думку, таке співвідношення зумовлене передусім тим, що у цей період більшість контингенту Любомльського, Володимир-Волинського, Рава-Руського, Мостиського і Хирівського ПФП становили втікачі та особи, примусово евакуйовані німцями із зони бойових дій. Вод-

ночас на Болградському ПФП у жовтні–листопаді 1944 року та Чернівецькому ПФП у листопаді–грудні 1944 року основним контингентом для фільтрації були радянські військовополонені із румунських таборів правобережжя Дністра і Дунаю. Наразі й співвідношення статей у контингенті цих перевірконо-фільтраційних пунктів виразно складалося на користь чоловіків. Порівняння статистики чисельності основних вікових груп контингентів ПФП у Володимирі-Волинському, Яворові і Мостиську засвідчує, що близько 35% від загальної кількості перевірених – це були діти до 16 років. Другу за чисельністю категорію репатріантів склали особи віком понад 40 років – таких нараховуємо близько 26%. Чисельність решти вікових категорій контингентів ПФП виглядає доволі збалансованою: особи 17–20, 20–25, 25–30 та 35–40 років – по 8%; особи 30–35 років – 7% [2, арк. 70–80]. Очевидно, що такі показники зумовлені відчутною перевагою серед перших контингентів ПФП у вересні–грудні 1944 року таких категорій репатріантів, як утікачі та примусово евакуйовані особи. Зазвичай ці люди надходили на пункти повними (батько, мати та дитина) чи неповними (мати й дитина) сім'ями. Більшість із них були мешканцями двох прикордонних західних областей України – Львівської та Дрогобицької. Саме такий висновок випливає з аналізу статистики розподілу репатріантів за місцем проживання. Так, із 1482-х осіб, які у період із 12 вересня до 1 січня 1945 року пройшли фільтрацію на Рава-Руському ПФП, 923 особи були відправлені за місцем проживання на Львівщину, а 148 – на Станіславщину (Івано-Франківщину). Із 795-ти репатріантів, відфільтрованих на 1 січня 1945 року ПФП у Хирові, 365 направили до Дрогобицької, а 162 – до Львівської області [5, арк. 16]. Подібна тенденція спостерігалась і на перевірконо-фільтраційному пункті у Болграді. Із перевірених тут упродовж вересня–листопада 1944 року 7.500 осіб за

місцем проживання у прикордонну Ізмаїльську область було направлено 1.932 репатріанти. На той час ця цифра складала понад чверть усіх зареєстрованих обласним управлінням НКВС осіб цієї категорії [2, арк. 70–80].

Порівняно незначною була чисельність репатріантів, які направлялися фільтраційними комісіями ПФП у центральні та східні області України. Тут спостерігаємо цікаву тенденцію: чим ближче область розташована до державного кордону, тим більшою є кількість направлених туди репатріантів. Виняток становлять хіба що східні та південні індустриальні області України – регіони, куди поверталися не лише біженці з числа місцевого населення, але й за трудовою мобілізацією направлялися репатріанти з інших областей Української РСР. Наприклад, із ПФП Болграда у жовтні–листопаді 1944 року «на постійне місце проживання» до Харківської області було направлено 355 осіб, у Сталінську область – 299, у Миколаївську – 327, в Одеську – 109 тощо [3, арк. 71].

До переліку основних категорій репатріантів, що відфільтровувалися на ПФП, окрім цивільного населення, належали й колишні військовополонені, різні «підозрілі особи», «злочинні елементи». Після повторної перевірки жінок і дітей, а також осіб похилого віку направляли за місцем проживання, чоловіків призовного віку – до лав Червоної Армії, а виявлених «злочинців», «ворожих елементів» чи «підозрілих осіб» передавали для додаткового слідства до перевірконо-фільтраційних таборів НКВС чи до слідчих органів НКВС, НКДБ і СМЕРШу. Наразі відзначимо, що особливістю початкового періоду функціонування ПФП НКВС на території України була вкрай незначна кількість таких осіб. Наприклад, із вересня до грудня 1944 року чотирма перевірконо-фільтраційними пунктами Волинської, Львівської і Дрогобицької областей було відфільтровано і направлено до військкоматів і Червоної Армії

лише 65 осіб призовного віку, а 87 колишніх військовополонених і «підозрілих осіб» передано до спецтаборів НКВС для подальшої перевірки [3, арк. 73, 75, 80; 4, арк. 6-8]. Дещо випадає із цього статистичного ряду ПФП Болграда, фільтраційна комісія якого лише за місяць (із середини жовтня до 20 листопада 1944 року) направила до військоматів 680, а до перевірконо-фільтраційних таборів НКВС – 317 осіб [5, арк. 127-127а]. Переважно це були колишні радянські військовополонені, визволені напередодні з румунських таборів.

Окрему категорію спецконтингенту ПФП становили етнічні німці, кримські татари, чеченці, представники інших депортованих у 1941–1944 роках народів СРСР. Відповідно до урядових рішень і відомчих нормативних актів НКВС-НКДБ, ці люди підлягали виселенню у східні райони країни [5, арк. 127-127а]. Як видно із статистичних звітів ПФП, в Україні в початковий період репатріації відстежувалась дуже незначна кількість таких осіб. Як адреса їх постійного місця проживання в документах репатріаційних комісій зазначалося – «спецпоселення». Наприклад, із цитованої вже нами вище довідки заступника наркома внутрішніх справ УРСР І.Л. Лобуренка, датованої 3 жовтня 1944 року, довідуємось, що фільтраційною комісією ПФП Рава Руська «...на нове місце проживання до Новосибірської області направлено 2 родини німців у кількості 6 осіб. Із них: чоловіки 2; жінки – 2; діти – 2» [2, арк. 10]. Найбільше «спецпоселенців» було відфільтровано й направлено до місця призначення ПФП Болграда. Станом на 20 листопада 1944 року таких нараховувалося 175 осіб [3, арк. 71].

Якщо уважно вчитатися у листування чільників НКВС щодо питань облаштування перевірконо-фільтраційних пунктів для «переміщених осіб», то впадає в око одна термінологічна особливість. Людей, які поверталися з визволеної Червоною Армією від нацистів території європейських країн,

співробітники ПФП звично називали «спецконтингентом», тоді як у директивних документах того ж керівництва Наркомату внутрішніх справ особи, які проходили перевірку і фільтрацію в таборах, збірно-пересильних пунктах, запасних частинах НКО і перевірконо-фільтраційних пунктах, не належали до спецконтингенту НКВС. Такий «спецконтингент» мали складати лише репатріанти, які, на думку радянського керівництва, «заплямували себе прямим співробітництвом із загарбниками» [9, с. 388]. Наразі такі розбіжності в теорії і практиці роботи з репатріантами досить промовисто свідчать про справжнє ставлення до них як до підозрілих осіб і потенційних «клієнтів» табірної мережі ГУТАБу. До цієї категорії осіб зараховували колишніх військовополонених, колабораціоністів, «добровільних біженців», представників окремих етнічних груп, що надходили на ПФП НКВС і підлягали фільтрації та ізоляції у спеціальних таборах для перевірки.

Підсумовуючи, зазначимо, що формування мережі перевірконо-фільтраційних пунктів почалося ще до того, як було прийняте урядове рішення про організацію державних органів щодо репатріації «переміщених осіб». У тому, що справу організації ПФП було доручено НКВС, немає нічого дивного, адже основним завданням цих пунктів мало стати не сприяння в поверненні репатріантів на батьківщину, а їх політична та ідеологічна фільтрація, відокремлення «ворожих елементів» і підозрілих осіб від загальної маси тих, хто повертався. Серед радянських спецслужб саме НКВС мав необхідний досвід та усі можливості організувати таку фільтрацію в широких масштабах.

Створені і чинні на території західних і південно-західних областей Української РСР перевірконо-фільтраційні пункти мали характерну особливість: вони прийняли на себе більшу частину потоку репатріантів і виконували значне транзитне навантаження. Особливістю організаційного періоду в історії діяльності мережі ПФП НКВС стали численні проблеми в їх облаштуванні,

брак найнеобхіднішого, кадрові та організаційні труднощі. Негативний вплив на цю роботу справив і традиційний для радянської управлінської системи міжвідомчий егоїзм, суб'єктивізм у ставленні господарських чиновників, військових, партійної та радянсь-

кої влади на місцях до цієї ланки мережі репатріаційних органів. Проте, незважаючи на всі проблеми, мережа ПФП НКВС для «переміщених осіб» на території Української РСР була організована і почала працювати у найкоротші терміни, приймаючи репатріантів.

ДЖЕРЕЛА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, Оп. 23, Од. зб. 794.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. Р. 2, Оп. 7, Од. зб. 1727.
3. ЦДАВО України. – Ф. Р. 2. – Оп. 7. – Од. зб. 1730.
4. ЦДАВО України. – Ф. Р. 2. – Оп. 7. – Од. зб. 1734.
5. ЦДАВО України. – Ф. Р. 2. – Оп. 7. – Од. зб. 3025.
6. Державний архів МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Од. зб. 123. – Прим. 78.
7. Буцько О.В. Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць.* – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 143–158.
8. Гальчак С. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації «переміщених осіб» // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України Ін-т історії України.* – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 173–182.
9. Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // *Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн.* / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Ин-т российской истории. Кн. 2-я. – М., 2004. – С. 331–358.
10. Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // *Політика і час.* – 1998. – № 9, 10.
11. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине: 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2002.
12. Пастушенко Т. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123–136.
13. Список станцій залізничної мережі СРСР / Отв. за вып. Б.А. Длугач. – М.: Трансжелдориздат, 1949. – С. 37, 120.
14. Терентьев М. Становлення системи органів репатріації в Українській РСР у 1944 р. // *Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць.* – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – Вип. 4. – С. 213–219.
15. Шевяков А.А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции // *Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. тр.* – М., 1994. – С. 195–222.